

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

LA COMUNICACIÓ ORAL EN EL CONTEXT UNIVERSITARI

Reflexions arran d'una acció formativa orientada al desenvolupament de la comunicació oral de l'alumnat universitari

- Moreno Villanueva, José Antonio
Universitat Rovira i Virgili
Departament de Filologies Romàniques
Av. Catalunya, 35, 43002 Tarragona (Espanya)
joseantonio.moreno@urv.cat

1. **RESUM:** La comunicació oral és una competència molt rellevant a l'espai europeu d'educació superior; tanmateix, l'alumnat universitari finalitza els seus estudis sense haver-la assolit plenament. En aquest treball es presenta un seguit de reflexions arran de la impartició d'un curs dissenyat per donar resposta a aquesta mancança. L'experiència evidencia que la pràctica reflexiva, a partir de la coobservació i l'autoavaluació, esdevé una metodologia idònia per al desenvolupament d'aquesta competència.
2. **ABSTRACT:** Oral communication skills are very important in the context of the European Higher Education Area; however, university students finish their degrees without having fully developed these skills. This paper presents a series of reflections on a course that was specifically designed to address this issue. The course showed that reflective practice based on co-observation and self-assessment was an effective methodology for developing these skills.
3. **PARAULES CLAU:** Comunicació oral, competències transversals, alumnat universitari, pràctica reflexiva, acció formativa / **KEYWORDS:** Oral communication, transversal skills, university students, reflective practice, teaching activity

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

4. DESENVOLUPAMENT:

a) Objectius

La comunicació oral és una de les competències més destacades en el marc de l'espai europeu d'educació superior (EEES), atesa la seva importància tant en l'àmbit acadèmic com en el món professional;¹ tanmateix, la realitat mostra que bona part de l'alumnat universitari finalitza els estudis sense haver-la assolit plenament. Partint d'aquesta constatació, en aquest treball es presenta un curs dut a terme en el marc de la Universitat d'Estiu de la Universitat Rovira i Virgili (URV), en la seva edició de l'any 2013, amb el títol de "Parlar bé en públic". El curs se suma així a tot un seguit de propostes sorgides els darrers anys per intentar donar resposta a la necessitat de desenvolupar la competència de comunicació oral en el context universitari.²

En aquest treball, sempre prenent com a punt de partida l'acció formativa duta a terme, es reflexiona en primer lloc sobre els motius que poden explicar la mancança esmentada, com també sobre la percepció que l'alumnat té al respecte. En segon lloc, es presenta el disseny del curs i es justifica la metodologia emprada, que té el seu eix en la pràctica reflexiva, basada en la coobservació i l'autoavaluació de les intervencions orals dels participants. Finalment, s'ofereixen diverses propostes per tal d'implementar amb més eficàcia aquesta competència transversal als estudis universitaris.

¹ A la relació de competències genèriques presentada per Villa y Poblete, la competència de comunicació oral es defineix com aquella que consisteix en "expressar amb claredat i oportunitat les idees, coneixements i sentiments propis mitjançant la paraula, adaptant-se a les característiques de la situació i l'audiència per obtenir la seva comprensió i adhesió" (Villa i Poblete, 2008: 186).

² Entre aquestes propostes es poden citar les de Amante, Romero i Garcia (2007), en el context de diverses titulacions tècniques; Fernández García et al. (2008), als ensenyaments de Pedagogia i Magisteri; Ponce Márquez (2011), a l'assignatura d'interpretació simultània; Herranz i Moranchel (2011), a l'assignatura d'Història del Dret; Herrera et al. (2012), a l'àrea de ciència i enginyeria de materials; o Gallego (2013), dins un màster en enginyeria de les telecomunicacions.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

b) Descripció del treball

Contextualització: les raons d'una mancança

Les exposicions orals i la defensa pública de treballs són una pràctica habitual als estudis universitaris a la qual l'alumnat s'enfronta sovint amb inseguretat i desproveït d'eines, entre d'altres raons perquè no ha rebut una formació específica en aquest sentit i, per tant, desconeix els instruments que té a l'abast per dur-la a terme amb eficàcia. Entre els factors que poden explicar aquesta mancança n'hi ha dos que semblen tenir un pes específic: d'una banda, la preeminència que el discurs escrit ha tingut tradicionalment sobre el discurs oral en el context universitari —i també en les etapes prèvies—; d'una altra, i principalment, el propi caràcter transversal de la competència oral.

En efecte, la transversalitat que s'atorga a aquesta competència de caire instrumental als plans d'estudis actuals es tradueix sovint en què cap assignatura no se n'ocupa de manera explícita, i també en què bona part de les assignatures que la inclouen entre els seus objectius formatius l'avaluen només parcialment i no sempre de forma adequada. En aquest sentit, cal subratllar que l'exposició pública de treballs, per si sola, no contribueix al desenvolupament de les destreses orals, si no va acompanyada d'una reflexió prèvia ben conduïda, d'unes directrius mínimes i, sobretot, de l'establiment d'uns criteris d'avaluació clars i transparents (que han de conèixer alumnes i professors), i d'una adequada retroacció per part del professorat, que pugui redundar realment en una millora de la competència oral dels estudiants. D'altra banda, cal tenir molt present que el contingut de les exposicions acostuma a ser el principal —si no l'únic— element avaluat pel professorat, la qual cosa resta valor a l'exercici oral i qüestiona la seva necessitat, atès que es menystenen, o senzillament no es consideren, els diversos elements que fan que la comunicació oral sigui efectiva i eficaç.

Tenint present la realitat descrita, els vicerektorats de Docència i EEES, i d'Estudiants i Comunitat Universitària de la URV van encarregar el disseny d'un curs, en el marc de la Universitat d'Estiu (2013), amb l'objectiu explícit de contribuir a l'assoliment d'una de les

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

competències definides al currículum nuclear: “C4. Expressar-se correctament de manera oral i escrita en una de les dues llengües oficials de la URV”.

El curs, obert a tota la comunitat universitària, es va celebrar entre el 8 i el 12 de juliol de 2013 i va tenir una durada de 25 hores.³ La variada procedència acadèmica dels alumnes va servir per constatar que la millora de la comunicació oral era una necessitat sentida independentment dels estudis cursats;⁴ però, sobretot, va contribuir a enriquir els debats a l'aula. Val a dir que, a les enquestes que es van passar a l'inici i el final del curs, 17 assistents assenyalaven l'interès acadèmic o cultural com a principal motiu de l'elecció del curs, i 6 assistents addueixen motius professionals.

Disseny del curs: metodologia i seqüenciació

A l'hora de dissenyar el curs es va apostar per una metodologia centrada en l'alumnat i fonamentada en la reflexió sobre la pràctica. Així, a les diferents sessions —cinc al llarg d'una setmana— es va combinar la transmissió de coneixements amb el diàleg sobre la pròpia experiència i l'anàlisi de les intervencions orals dels assistents, que van ser enregistrades amb una càmera de vídeo per poder visionar-les i analitzar-les posteriorment.

La coobservació de les intervencions prèviament enregistrades i l'autoavaluació, guiades pel professor, van esdevenir elements centrals de l'acció formativa. La seva finalitat era estimular l'autoconeixement, amb l'objectiu de detectar els punts forts i els punts febles, i fer evidents els progressos dels assistents al llarg del curs. Per facilitar aquesta tasca, es va lliurar una versió adaptada de la rúbrica elaborada pel Servei de Llengües i Terminologia de

³ El curs va comptar amb un total de 23 participants (13 homes i 10 dones), dels quals 10 eren estudiants, 9 havien finalitzat els seus estudis recentment i 4 exercien com a professors d'ensenyament secundari. Pel que fa a l'àrea de coneixement dels estudis cursats, la distribució dels assistents era la següent: estudis tècnics (8); arts i humanitats (5); ciències econòmiques, jurídiques i socials (5); ciències de la salut (3); ciències experimentals i mediambientals (1); idiomes (1).

⁴ Aquesta necessitat va quedar manifesta en les respostes al qüestionari passat als participants a l'inici del curs. A la pregunta “Es faciliten eines per al desenvolupament de la comunicació als teus estudis?”, el 85% va respondre “Gens” o “Molt poc”. De fet, només tres dels assistents afirmaven haver rebut formació específica en aquesta matèria.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) i el Servei de Llengües de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) per a l'avaluació de les exposicions orals.

La rúbrica, que es pot consultar i descarregar al portal ComComunicar,⁵ desenvolupat per la UPC, inclou un total de 15 ítems d'avaluació agrupats en tres components, i tres nivells d'assoliment per a cadascun d'ells: assolit, poc assolit, no assolit.

- Llenguatge no verbal
 1. Gestualitat
 2. Mirada
 3. Volum i entonació
 4. Ritme i pronúncia
 5. Vestuari
- Llenguatge verbal
 6. Ordre i estructura
 7. Vocabulari
 8. Sintaxi
 9. Claredat i concisió
 10. Densitat informativa
- Interès i eficàcia
 11. Mitjans de suport
 12. Introducció i conclusió
 13. Domini del tema
 14. Atenció i interès
 15. Temps

La metodologia descrita no és nova. De fet, la reflexió sobre la pràctica o pràctica reflexiva és prou coneguda en l'àmbit de la formació del professorat i s'ha aplicat en diversos àmbits

⁵ ComComunicar. Millorar la competència de comunicació eficaç (<http://www.upc.edu/slt/comcomunicar/>) ofereix un interessant recurs interactiu per a l'avaluació de les exposicions orals de l'estudiantat. Tot i que s'adreça principalment al professorat universitari, és també útil per a l'alumnat, en particular els "50 consells pràctics per fer exposicions orals eficaçes".

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

de coneixement.⁶ El que es proposa aquí, però, és incorporar-la com a eina per a la formació dels estudiants universitaris.

El procés seguit es pot descriure mitjançant les següents fases:

- a. es parteix de les intervencions orals que duen a terme els assistents a l'aula, a cadascuna de les quals segueix una discussió en grup que pretén posar de manifest la percepció dels participants i els aspectes més rellevants de les diferents intervencions (autoobservació i coobservació);
- b. les intervencions, que són enregistrades mitjançant una càmera fixa, s'analitzen després a partir de la rúbrica facilitada pel professor (autoavaluació i coavaluació);
- c. com a resultat d'aquesta anàlisi reflexiva, es pren consciència dels aspectes que es poden millorar, i se'n focalitzen alguns, que esdevenen objectes prioritaris d'atenció;
- d. seguidament, com a estratègia per a introduir canvis, es presenten tot un seguit de tècniques per a la millora de la comunicació oral, en un permanent diàleg amb els assistents, que pretén que prenguin consciència dels diferents elements que contribueixen a l'eficàcia de les presentacions i intervencions orals;
- e. el procés acaba al mateix escenari on ha començat: l'aula; el participant torna a ser davant la càmera i és protagonista d'una nova intervenció oral, individual o en grup, que s'analitza novament mitjançant l'observació i l'avaluació guiada.

L'esquema es repeteix al llarg de les diferents sessions, a cadascuna de les quals —com s'apunta a les fases *c*) i *d*)— es posa el focus en uns determinats elements, sempre a partir de les intervencions dels participants. Aquests elements constituïren el fil conductor del diàleg amb els assistents.

⁶ El treball d'Esteve (2006) ofereix una bona aproximació als fonaments de la pràctica reflexiva o aprenentatge reflexiu.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Sessió 1. Les condicions necessàries

- Què és saber parlar? Què és saber parlar bé en públic?
- La por escènica: els perquès; consells i orientacions per superar-la.
- Saber escoltar: l'escolta activa.

Sessió 2. Planificació i preparació

- Determinació de l'audiència i establiment d'objectius.
- Tècniques per generar i estructurar idees: el guió o esquema.
- La distribució del temps.
- L'inici i el final.
- Tècniques per atraure l'interès de l'audiència.

Sessió 3. El llenguatge oral

- Adequació, coherència i cohesió. Fluïdesa.
- Claredat, correcció i concisió.
- Lèxic i estil: el valor de la metàfora, l'exemple i l'anècdota.
- Adequació, precisió i propietat lèxica.

Sessió 4. Els recursos de la veu i la comunicació no verbal

- La comunicació no verbal.
- La qualitat de la veu.
- Les pauses i els silencis.
- Gestos, maneres i postures.
- El valor de la mirada.

Sessió 5. Ús de suports visuals i materials

- El material de suport: preparació, redacció i revisió.
- Elaboració de presentacions electròniques: selecció de la informació, distribució de continguts, semàntica visual.

L'objectiu prioritari de la primera sessió és que els assistents reflexionin sobre els diversos elements que intervenen en la comunicació oral i estimular el diàleg a partir de la pròpia experiència. Per facilitar la reflexió i el diàleg, el professor distribueix a l'inici del curs un qüestionari que serveix per obrir el debat i també com a guia per a la primera intervenció oral a l'aula. El diàleg amb els participants serveix per posar de manifest l'existència de dificultats comunes, la qual cosa contribueix a crear un clima de confiança entre ells. Seguidament es du a terme la primera intervenció a l'aula, en la qual es demana a cadascun

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

dels assistents que faci una presentació i reflexioni en veu alta sobre els seus punts forts i els seus punts febles pel que fa a la comunicació oral. Un cop finalitzades totes les intervencions, s'inicia el procés reflexiu descrit, que es tanca a la darrera sessió del curs, amb una intervenció en la qual els participants han d'avaluar el seu aprenentatge i progrés.

El procés és cíclic i alhora personal, en el sentit que cadascun dels participants ha de completar el cicle reflexiu per treure'n les seves pròpies conclusions, identificar elements de millora i desenvolupar estratègies per a incrementar la seva competència oral. Ara bé, aquest procés només té sentit si es du a terme en un àmbit col·lectiu, perquè l'anàlisi i la reflexió es nodreixen de les aportacions de la resta de participants, que viuen i han viscut situacions similars pel que fa a la comunicació oral i, per tant, comparteixen inquietuds, preocupacions i problemes; d'aquesta manera, les estratègies desenvolupades individualment, des de perspectives diverses, es posen al servei del grup.

Tot plegat incideix també en el rol que ha d'adoptar el formador o formadora. El seu paper ja no és el del professor com a font de coneixement i solucions, sinó el del tècnic o expert, especialista en comunicació oral, que ha de facilitar el necessari clima de diàleg, acompanyar el procés de canvi protagonitzat per cadascun dels participants i posar a la seva disposició elements per a la reflexió i tècniques per a la millora de les seves destreses orals. D'altra banda, el formador o formadora no ha de perdre de vista que esdevé, més que mai, una referència per als assistents al curs, element que no ha de menystenir, per bé que no s'hagi definit prèviament com a objectiu.

c) Resultats i conclusions

Els qüestionaris i enquestes que es van passar als assistents abans i després de la realització del curs van servir per conèixer les seves expectatives i la valoració de l'acció formativa duta a terme. Aquests instruments van tenir un complement excel·lent en els diàlegs mantinguts a l'aula i, de manera particular, en la primera de les intervencions orals, en la qual se'ls demanava reflexionar en veu alta sobre la percepció que tenien de la seva competència en comunicació oral.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Les respostes obtingudes per una i altra via van permetre constatar que l'estudiantat és conscient que l'expressió oral és fonamental per al seu desenvolupament personal, acadèmic i professional. Tanmateix, considera que els estudis universitaris, malgrat contemplar-la com una competència instrumental de caire transversal, no ofereixen prou eines per a assolir-la; i que, per tant, s'hauria de treballar de forma explícita.

L'experiència evidencia que la pràctica reflexiva, a partir de la coobservació i l'autoavaluació, esdevé una metodologia idònia per al desenvolupament d'aquesta competència. Així ho assenyalen els assistents al curs, que en finalitzar-lo reconeixen haver dut a terme un procés d'autoconeixement que els ha permès ser més conscients dels seus punts forts i punts febles, com també dels diferents elements que contribueixen a una comunicació oral eficaç i de les eines que tenen al seu abast per desenvolupar-la. Les gravacions davant la càmera —un cop superat l'escepticisme inicial—, la dinàmica de les sessions, el clima creat a l'aula, l'intercanvi d'experiències i el valor de la reflexió en grup són altres aspectes positius que els assistents destaquen de l'acció formativa.

Sembla clar, per tant, que és necessari implementar als ensenyaments universitaris el coneixement explícit de les eines i tècniques per al desenvolupament de la comunicació oral. La pregunta que cal fer-se en aquest punt és a qui correspon fer-ho i com fer-ho. Pel que fa a les instàncies, d'una manera o altra, hi han d'estar implicats els instituts de ciències de l'educació, els serveis de recursos educatius i els serveis de llengües, que haurien de treballar conjuntament en l'elaboració de rúbriques d'avaluació i autoavaluació; també els departaments, en tant que responsables de l'elaboració i seguiment dels plans d'estudis i la distribució de la docència.

Més difícil és la resposta a la segona qüestió: com implementar l'ensenyament explícit dels elements i tècniques que contribueixen a una comunicació oral eficaç? En aquest sentit, tot i que sigui desitjable, no sembla realista pensar en la possibilitat que tots els graus i estudis de postgrau incorporin una assignatura de Tècniques de Comunicació Oral. Cal pensar, per tant, en estratègies alternatives, que passen per la col·laboració entre les instàncies abans

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

esmentades: serveis lingüístics, serveis de recursos educatius, instituts de ciències de l'educació i departaments.

Un primer tipus d'actuació tindria com a destinatari l'alumnat dels diversos estudis de grau i consistiria en la realització de xerrades de dues hores de durada a càrrec de tècnics lingüístics i/o experts en comunicació oral. L'objectiu principal d'aquestes xerrades seria donar a conèixer als estudiants els elements que intervenen en la comunicació oral i les eines i recursos que tenen a l'abast per treballar i desenvolupar aquesta competència.⁷

Paral·lelament, caldria dissenyar accions formatives adreçades al professorat en el marc dels plans de formació del personal docent i investigador. L'objectiu d'aquests cursos, de quatre hores de durada, seria donar suport al professorat universitari a l'hora d'avaluar les exposicions i intervencions orals de l'estudiantat i ajudar-lo a millorar-ne la qualitat. En particular, s'oferirien orientacions per a l'elaboració d'instruments d'avaluació de la competència oral i es presentarien algunes de les rúbriques elaborades amb aquesta finalitat.

Finalment, com a estratègia complementària, els diferents ensenyaments haurien d'identificar entre les seves assignatures aquelles que, ja sigui pel tipus de contingut que aborden o per la seva orientació metodològica, podrien treballar de forma explícita la competència de comunicació oral al llarg del curs.⁸ Un cop seleccionades aquestes matèries, el professorat responsable comptaria amb el suport de personal tècnic o expert per tal d'elaborar una guia de treball adreçada als estudiants (amb orientacions sobre estructura i tipus de discurs, estratègies, eines i recursos), dissenyar les activitats més adients i

⁷ Recentment, el Servei de Llengües Modernes i la Biblioteca de la Universitat de Girona han implementat amb èxit una iniciativa d'aquestes característiques en els estudis de Dret d'aquesta universitat.

⁸ Les actuacions d'aquests tipus són fruit del treball de diversos equips d'innovació docent; entre les més rellevants figura la de Fernández García *et al.* (2008), de la Universitat d'Oviedo, que implementen el treball explícit de la competència de comunicació oral en un total de sis assignatures de les titulacions de Pedagogia i algunes especialitats dels estudis de Magisteri. També cal destacar la d'Herrera *et al.* (2012), aplicada a diverses assignatures de l'àrea de Ciència i Enginyeria de Materials. La proposta que aquí plantejo és que aquestes actuacions no siguin l'excepció, sinó la norma, per al conjunt dels estudis universitaris.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

seleccionar o elaborar els instruments d'avaluació i autoavaluació que s'aplicarien en les intervencions dels estudiants. La metodologia descrita en aquest treball, basada en la pràctica reflexiva, s'ha mostrat idònia per desenvolupar la competència oral, i seria fàcilment traslladable a aquest context educatiu.⁹

Més enllà de les bondats d'aquesta o una altra opció metodològica, facilitar el coneixement de les eines i tècniques per al desenvolupament de la comunicació oral i treballar de forma explícita i programada aquesta competència transversal, mitjançant exposicions i debats, ha de servir per donar resposta a una necessitat expressada reiteradament per bona part de l'estudiantat i reconeguda pel professorat.

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Amante García, B.; Romero García, C.; García, D. (2007). “Comunicación oral: ¿cómo potenciarla?”, *Revista Iberoamericana de Educación*, 42 (6): 1-12.

Cambra, M.; Ballesteros, C.; Palou, J.; Civera, I.; Riera, M.; Perera, J.; Llobera, M. (2000). “Creencias y saberes de los profesores en torno a la enseñanza de la lengua oral”, *Cultura y Educación*, 17/18: 25-40.

Com comunicar, millorar la competència de comunicació eficaç. Universitat Politècnica de Barcelona – Universitat Autònoma de Barcelona.

Esteve, O. (2006). “Noves perspectives en la formació de professorat de llengües: cap a l'aprenentatge reflexiu o aprendre a través de la pràctica”. Universitat Pompeu Fabra. <http://www.xtec.cat/fadulcs/formacio/programa/innovem/resum_innovem1/practica_reflexiva.pdf>.

Fernández García, C. M.; Torío López, S.; Viñuela Hernández, M. P.; Molina Martín, S.; Bermúdez Rey, T. (2008). “La comunicación oral como competencia transversal de los

⁹ Jo mateix he tingut l'ocasió d'assajar aquesta metodologia, amb bons resultats, dins l'assignatura de Comunicació Oral en Espanyol, de caràcter quadrimestral, impartida al segon curs dels graus de Llengua i Literatura Hispàniques i Llengua i Literatura Catalanes.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

estudiantes de Pedagogía y Magisterio: presentación del diseño de una innovación para su trabajo en el aula”, *Revista de Enseñanza Universitaria*, 31: 26-38.

Gallego Fernández, M. I. (2013). “Evaluando colaborativamente la competencia comunicativa”. Ponència del IV Congrés Internacional UNIVEST (Universitat de Girona, juliol 2013). <<http://hdl.handle.net/10256/8104>>.

Herranz, A.; Moranchel, M. (2011). “Cómo fomentar la expresión oral en el grado de Derecho: una propuesta didáctica”. Ponència al IV Congreso de Innovación Docente en Ciencias Jurídicas (Universidad de Valladolid). <<http://uvadoc.uva.es/handle/10324/1778>>.

Herrera, M.; Sales, D. L.; Ben, T.; González, D. (2012). “Enseñanza y evaluación de la competencia transversal de aptitud para la comunicación oral”. Ponència de la Jornada d’Innovació Docent RIMA 2012 (Universitat Pompeu Fabra, juliol 2012).

López Pastor, V. M. (2011). “La evaluación por competencias en la docencia universitaria: posibilidades de la evaluación formativa y compartida”. En Marín Rodríguez, M.; Morales Simancas, A. B.; Delgado Rivera, D. (eds.) *Evaluación de competencias en los nuevos grados*, Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha. Vicerrectorado de Ordenación Académica y Formación Permanente. Unidad de Innovación Educativa, pp. 40-56.

Martos Montes, R.; Callejas Aguilera, J. E.; Ramírez Fernández, E.; Estrella Cañada, R. (2010). “Entrenamiento y evaluación de la comunicación oral”, *Iniciación a la Investigación* (Número especial: *Innovación docente*). <<http://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/ininv/article/view/488>>.

Ponce Márquez, N. (2011). “Modelo de evaluación de la comunicación oral en el proceso de enseñanza/aprendizaje de la interpretación simultánea”, *Revista Electrónica de Didáctica de la Traducción y la Interpretación*, 7: 1-15.

Villa Sánchez, A.; Poblete Ruiz, M. (2008). *Aprendizaje basado en competencias: Una propuesta para la evaluación de las competencias genéricas*. Bilbao: Mensajero/ICE Universidad de Deusto.